

УДК 34.03

**ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ**

**Микола ТЕРЕЩУК,**  
здобувач кафедри теорії держави та права  
Національної академії внутрішніх справ

**SUMMARY**

The article examines the legal responsibility as the category of the law. The problems of definition and essence of the legal responsibility are researched. Legal responsibility is analyzed as a complex systemic phenomenon, as a particular manifestation of social responsibility, one of the common definition which defines it as a duty and willingness entity responsible for their own actions and consequences. The author analyzes the features of the legal responsibility and the principles of legal responsibility.

**Key words:** responsibility, legal responsibility, institute of legal responsibility, positive legal responsibility, legal responsibility for the offence, features of the legal responsibility, principles of the legal responsibility.

**АНОТАЦІЯ**

У статті досліджується юридична відповідальність як правова категорія. Розглядаються проблеми визначення поняття та сутності юридичної відповідальності. Юридична відповідальність аналізується як складне системне явище, як специфічний прояв соціальної відповідальності, одне із поширених визначень якої визначає її як обов'язок і готовність суб'єкта відповідати за власні дії і вчинки та їх наслідки. Автором виявляються ознаки юридичної відповідальності, аналізується система її принципів.

**Ключові слова:** відповідальність, юридична відповідальність, інститут юридичної відповідальності, юридична відповідальність за правопорушення, ознаки юридичної відповідальності, принципи юридичної відповідальності.

**Постановка проблеми.** Проблема юридичної відповідальності займає одне з найголовніших місць у сучасній юридичній науці. Саме юридична відповідальність є найістотнішим механізмом гарантії та забезпечення прав і свобод суб'єктів правовідносин.

Вивчення питань, що пов'язані з інститутом юридичної відповідальності має важливе теоретичне і практичне значення.

Формування правової держави викликає необхідність вивчення проблем визначення юридичної відповідальності, її ознак та принципів, оскільки саме інститут юридичної відповідальності демонструє рівень правової культури суспільства та стан його правосвідомості.

Згідно зі ст. 3 Конституції України, права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за своєю діяльністю. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Цим самим держава встановлює можливість застосування примусу, в тому числі відносно вищих органів державної влади, однією з форм якого є юридична відповідальність.

Таким чином, все вище перелічене обумовлює актуальність дослідження інституту юридичної відповідальності.

**Стан дослідження проблеми.** У сучасній юридичній науці є достатньо невелика кількість робіт, присвячених безпосередньо інституту юридичної відповідальності. Але в тій чи іншій мірі вказана проблема вивчалася у працях провідних вітчизняних та зарубіжних вчених, зокрема Б.Т. Базілев, К.Г. Волинка, О.В. Зайчук, В.В. Мальцев, М.І. Матузов, М.С. Малєїн, О.В. Мелехін, Н.М. Оніщенко, А.С. Піголкін, П.М. Рабінович, О.Ф. Скакун, І.С. Самощенко, М.Х. Фарукшин та інших науковців.

**Метою статті** є загальнотеоретична характеристика юридичної відповідальності як категорії юриспруденції.

**Вклад основного матеріалу.** У сучасній юридичній науці відсутнє єдине поняття юридичної відповідальності. Низка авторів розглядає її як соціально-правовий регулятор [1; 2; 5], інші вважають юридичну відповідальність видом правовідносин [3; 4; 6; 7], що забезпечує права та інтереси взаємопов'язаних сторін.

Так, М.І. Матузов визначає юридичну відповідальність як один із видів соціальної відповідальності індивіда, головною особливістю якої є те, що вона пов'язана з порушенням юридичних норм, за якими стоїть апарат примусу держави [1, с. 443].

Н.В. Іванчук вказує на те, що відповідальність безпосередньо пов'язана з правами та обов'язками громадян, із виконанням взаємно прийнятих зобов'язань різними суб'єктами, із рівнем розвитку правосвідомості, правової культури громадян у суспільстві, тобто це «певна міра свободи» [2, с. 10].

О.В. Мелехін розуміє юридичну відповідальність як обов'язок правопорушника нести покарання, зазнавати санкцій, що передбачені правовими нормами і застосовуються компетентними органами за вчинення ним проти-правного діяння [3, с. 407].

Надумку А.С. Піголкіна, юридична відповідальність – це вид державного примусу, що пов'язаний з державним осудженням винних протиправних діянь, які є небезпечними і шкідливими для держави та з якими ведеться боротьба шляхом застосування примусових заходів [4, с. 535].

О.Ф. Скакун вважає, що юридична відповідальність – це передбачені законом вид і міра державно-владного (примусового) зізнання особою втрат благ особистого, організаційного і майнового характеру за вчинене правопорушення [5, с. 464].

Отже, юридична відповідальність – це застосування заходів державного примусу до правопорушника для відновлення правопорядку та покарання особи, що вчинила правопорушення.

Незважаючи на різноманітність поглядів щодо визначення поняття юридичної відповідальності, слід зазначити, що воно не є тотожним поняттю інституту юридичної відповідальності. Інститут юридичної відповідальності відрізняється масштабом предмету правового регулювання, оскільки він впорядковує різні сторони вузької групи типових суспільних відносин.

Так, на думку С.О. Носкова, інститут юридичної відповідальності – це система взаємозалежних, взаємодіючих субінститутів юридичної відповідальності та їх окремих норм, дотримання яких забезпечує правопорядок, а їхнє застосування при здійсненні правопорушення відтворює його, карає правопорушника й попереджає вчинення нових правопорушень [6, с. 10].

Б.Т. Базілев вказує на те, що інститут юридичної відповідальності – це загальний, комплексний за своїм змістом (складається з норм різних галузей), своєрідний за структурою (включає в себе інститути і галузь в цілому), охоронний за призначенням, функціональний інститут права, що регулює деліктні відносини методом покарання правопорушників [7, с. 47].

Майже тогожого є думка І.Н. Юсупова, яка вказує на те, що інститут юридичної відповідальності – це загальний, комплексний за своїм змістом, своєрідний за структурою, охоронний за призначенням, функціональний інститут матеріального права, що регулює деліктні суспільні відносини методом покарання правопорушників [8, с. 79].

Таким чином, інститут юридичної відповідальності є базисом будь-якої галузі права і являє собою інтегративну основу всієї системи права.

Так, на думку С.Л. Кондратьєвої, інститут юридичної відповідальності відноситься до групи функціональних, таких, що обслуговують різні галузі права і здійснюють наскрізну регламентацію найважливіших і найістотніших положень, пов'язаних із залученням правопорушників до юридичної відповідальності [9, с. 14].

Крім цього, О.О. Ткаченко ще ширше розглядає предмет інституту юридичної відповідальності, вказуючи, що предметом регулювання інституту юридичної відповідальності є відносини, які закріплюються і розвиваються державою, а також відносини, що виникають із правопорушень. Тобто включення до предмету регулювання інституту юридичної відповідальності відносин, що не пов'язані з юридичним фактом правопорушення, обумовлено широким розумінням юридичної відповідальності [10, с. 21].

Таким чином, держава своєю примусовою силою забезпечує охорону і безумовну реалізацію правових норм. Для цього в нормативно-правових актах встановлюються норми, які передбачають притягнення до юридичної відповідальності осіб, поведінка яких не відповідає обов'язковим приписам. Юридична відповідальність настає в результаті порушення приписів правових норм і виявляється у формі застосування до правопорушника примусових заходів.

Характеристика юридичної відповідальності була б неповною без розгляду ознак юридичної відповідальності. У сучасній літературі немає єдиного розуміння та класифікації ознак юридичної відповідальності, оскільки саме вони формують її поняття.

Так, М.С. Малєїн характеризує юридичну відповідальність трьома ознаками: державний примус, засудження правопорушення та його суб'єкта, наявність негативних наслідків для правопорушника [11, с. 130].

У юридичній науці існує декілька концепцій визначення найголовнішої ознаки з вищеперелічених.

Зокрема О.В. Зайчук та Н.М. Оніщенко відзначають, що юридична відповідальність є одним із примусових засобів, що застосовуються від імені держави. Особливістю відповідальності як примусового засобу впливу є те, що вона застосовується від імені держави, державними органами, має правовий характер, здійснюється у визначених законом формах та на законних підставах [12, с. 490].

Дещо іншої думки І.С. Самошенко та М.Х. Фарукшин, які наполягають на тому, що основною і найістотнішою ознакою юридичної відповідальності є осуд правопорушника, оскільки юридичною відповідальністю називається застосування до осіб, які вчинили правопорушення, передбачених законом заходів примусу у встановленому для цього процесуальному порядку [13, с. 14].

Ще одну концепцію розвиває М.С. Малєїн, вказуючи, що не всякий правовий примус слід визнавати юридичною відповідальністю, тому що юридична відповідальність – не єдиний засіб впливу на правопорушника, так як існують й інші ефективні заходи правового впливу, що мають на меті захист і відновлення суспільних відносин [14, с. 46].

Його думку підтримує К.Г. Волинка, яка зазначає, що юридична відповідальність і державний примус тісно пов'язані між собою, але їх не можна повністю ототожнювати, оскільки юридична відповідальність завжди заснована на примусових санкціях, а державний примус може здійснюватись і поза юридичною відповідальністю [15, с. 182].

А.С. Піголкін окреслює наступні ознаки юридичної відповідальності:

- є результатом правопорушення;
- являє собою державний примус та вміщує в собі підсумкову оцінку діяльності суб'єкта правопорушення;
- тягне за собою настання негативних наслідків для суб'єкта правопорушення, передбачених санкцією правової норми;
- завжди реалізується у встановлених законом процесуальних формах [4, с. 199].

Крім цього, М.І. Матузов вказує на такі суттєві ознаки юридичної відповідальності, як її настання при наявності повного складу правопорушення та покарання суб'єкта правопорушення від імені держави, на відміну від моральної відповідальності, що настає внаслідок осуду суб'єкта порушення соціальних норм недержавними організаціями [1, с. 444].

Суттєво уточнює ознаки юридичної відповідальності К.Г. Волинка, відзначаючи, що юридичній відповідальності притаманний виключно державно-владний характер, оскільки здійснюється уповноваженими державними органами [15, с. 184].

Наведений аналіз визначень і ознак є свідченням того, що сучасна юридична наука не дає єдиної дефініції юридичної відповідальності, оскільки вона розглядається не комплексно, всебічно, а виходячи з різних підходів до її розуміння. Але тенденції правової науки вимагають універсалізації положень та дефініцій державно-правових явищ, зокрема і юридичної відповідальності.

Таким чином, на нашу думку, юридична відповідальність являє собою особливу реакцію суспільно-правового характеру, яка має на меті захист публічних інтересів та проявляється в обов'язку суб'єкта правопорушення понести негативні наслідки у зв'язку зі вчиненням ним правопорушення.

Досліджуючи юридичну відповідальність, не можна не зупинитись на аналізі її головних принципів. На

відміну від різноманітних підходів щодо визначення поняття юридичної відповідальності, у класичній науці про державу і право її принципи визначаються достатньо однаково.

Так, А.М. Колодій переконаний, що принципи є відправними ідеями буття, що відображають найважливіші основи і відрізняються універсальністю, високою імперативністю і загальною значимістю [16, с. 118].

Р.В. Енгибарян розуміє поняття та сутність принципів як сукупність загальних ідей, які визначають сутність того або іншого явища та його призначення у суспільстві і являють собою найбільш загальні норми, що поширюються на всіх суб'єктів правовідносин [17, с. 174].

Розглядаючи принципи юридичної відповідальності, слід погодитись з Н.В. Вантєсевою, яка зазначає, що вони повинні досліджуватись не як проста їхня сукупність, а як система [18, с. 7].

Слід погодитись з О.М. Болсуновою, яка вказує, що принципи юридичної відповідальності являють собою систему ідей, положень та основних засад функціонування юридичної відповідальності, що відображають рівень розвитку наукового та світоглядного розуміння природи та характеру юридичної відповідальності, характеризують порядок та умови реалізації юридичної відповідальності, забезпечують розвиток юридичної відповідальності як засобу державно-владного, примусового впливу на життєдіяльність суспільства та окремих суб'єктів [19, с. 51].

Таким чином, принципи юридичної відповідальності – це вимоги до неї, які визначають її зміст, функції, підстави, гарантії, процедури здійснення.

До них, зокрема, належать:

- справедливості;
- законності;
- невідворотності;
- доцільності;
- обґрунтованості;
- гуманізму [4; 15].

У зв'язку з тим, що справедливість є невід'ємним принципом юридичної відповідальності, людина й держава повинні мати рівні права і нести рівну відповідальність один перед одним, оскільки невідповідність принципу справедливості інституту юридичної відповідальності може стати основою виникнення у суспільстві соціальної нерівності і несправедливості.

Зазвичай справедливість розглядають як властивість права, виражену, зокрема, в рівному юридичному масштабі поведінки й у пропорційності юридичної відповідальності вчиненому правопорушенню.

Слушною є думка О.Е. Лейста, що вважає справедливість як основну і загальну категорію моралі і права [20, с. 169].

Таким чином, справедливість – одна з основних засад права, вона є вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права.

О.А. Кучинська вказує, що в умовах функціонування правової держави принцип справедливості забезпечує принцип законності, який полягає в тому, що позитивний закон лише тоді є законом у справжньому його розумінні, коли відповідає духу права, його суті [21, с. 6].

О.Ф. Скакун визначає законність як комплексне (принцип, метод, режим) соціально-правове явище, що характеризує організацію та функціонування суспільства і держави на правових засадах [22, с. 489].

У розумінні П.М. Рабіновича законність – це режим (стан) відповідності суспільних відносин законам і підзаконним нормативно-правовим актам держави, який утворюється внаслідок їх неухильного здійснення всіма суб'єктами права [23, с. 139].

Отже, законність – це такий режим державного і суспільного життя, за допомогою якого здійснюється реалізація норм права у вигляді їх дотримання та виконання усіма суб'єктами правовідносин, і забезпечується виконання принципу справедливості, що унеможливує застосування державного примусу в незаконних цілях.

Слушною є думка Б.Т. Базилева, який відзначає, що до системи основних принципів юридичної відповідальності можна віднести не лише справедливість і законність, а й обґрунтованість і гуманізм [24, с. 69].

Принцип обґрунтованості юридичної відповідальності розуміється як система всебічних та мотивованих висновків про вчинене суб'єктом правопорушення.

Так, стаття 62 Конституції України чітко вказує, що обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях [25].

Ще одним принципом, що знайшов своє закріплення у ст. 3 Конституції України, є принцип гуманізму [25].

Гуманізм – це першочерговий моральний принцип, що виражається у визнанні людини як особистості, поваги до її честі, гідності, основних прав, свобод та законних інтересів.

На думку В.В. Мальцева, гуманізм пов'язаний із забезпеченням гуманістичних засад суспільства і держави, в тому числі із захистом прав і свобод людини і громадянина [26, с. 122].

Таким чином, гуманізм є одним з найсуттєвіших принципів, що пов'язаний з духовною, моральною стороною суспільного життя, сутністю якого є притягнення до юридичної відповідальності за вчинення правопорушення суб'єкта, враховуючи його людську природу.

Як зазначає С.М. Кожевников, принцип невідворотності ґрунтується на тому, що кожне правопорушення обов'язково повинно приводити до притягнення правопорушника до юридичної відповідальності, так само як і жодна невинна особа не повинна бути притягнута до юридичної відповідальності [27, с. 36].

Таку позицію уточнюють І.С. Самощенко та М.Х. Фарушин, які вказують, що невідворотністю юридичної відповідальності є те, що за кожне правопорушення слід застосовувати юридичні санкції, і що жодне правопорушення не повинно залишатися непоміченим та нерозкритим, так як кожне порушення має підлягати публічному розголосу, потрапити у поле зору держави та суспільства, отримати осуд з їх боку [13, с. 174].

Отже, цей принцип передбачає обов'язкове застосування до правопорушника санкцій саме юридичного характеру, оскільки моральний вплив не завжди є дієвим. Він спрямований на ефективне застосування юридичної відповідальності і носить системний характер, оскільки перебуває у стійкому взаємозв'язку з іншими принципами.

Ще одним принципом юридичної відповідальності є доцільність.

Так, О.Ф. Черданцев вказує, що відповідальність повинна відповідати цілям, заради яких вона встановлюється [28, с. 319].

Майже аналогічне трактування цього принципу здійснює Р.А. Ромашов, який підкреслює, що доцільність передбачає відповідність заходу впливу щодо правопорушника цілям юридичної відповідальності [29, с. 211].

Дещо по іншому розглядає доцільність Л.О. Морозова. На її думку, принцип доцільності передбачає індивідуалізацію заходів покарання або стягнення з урахуванням тяжкості правопорушення, особи правопорушника та обставин здійснення діяння [30, с. 253].

Таким чином, принцип доцільності носить двохаспектний характер. З одного боку, юридична відповідальність полягає в тому, що при її застосуванні враховується можливість досягнення цілей юридичної відповідальності за допомогою відповідних видів і заходів відповідальності, а з іншого – індивідуалізація покарання особи правопорушника.

Отже, на нашу думку, принципи юридичної відповідальності визначають особливості її застосування і носять системний характер, доповнюючи один одного, а порушення одного з них тягне за собою порушення й інших.

**Висновки.** Підсумовуючи вищевикладене, можна зробити висновок, що юридична відповідальність є комплексним явищем. Вона є важливим фактором у процесі реалізації прав і свобод суб'єктів правовідносин та здійснення органами держави покладених на них зобов'язань з метою забезпечення законності.

Враховуючи системний характер юридичної відповідальності, можна дійти узагальнюючого висновку про те, що під юридичною відповідальністю слід розуміти можливість настання негативних наслідків державно-примусового характеру для суб'єкта правопорушення у чітко встановленій процесуальній формі.

#### Список використаної літератури

1. Матузов Н.И. Теория государства и права : [учебник] / Н.И. Матузов, А.В. Малько. – М. : Юристъ, 2004. – 512 с.
2. Иванчук Н.В. Взаємна відповідальність особи і держави в контексті розбудови сучасної української держави : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права ; історія політичних і правових учень» / Н.В. Иванчук. – К. : КНУВС, 2007. – 21 с.
3. Мелехин А.В. Теория государства и права : [учебник] / А.В. Мелехин. – М. : Маркет ДС, 2007. – 640 с.
4. Теория государства и права : [учебник] / А.С. Пиголкин, А.Н. Головистикова, Ю.А. Дмитриев, А.Х. Саидов / Под ред. А.С. Пиголкина. – М. : Юрайт-Издат, 2005. – 613 с.
5. Скакун О.Ф. Теория держави і права : [підручник] / О.Ф. Скакун ; пер. з рос. – Х. : Консум, 2001. – 656 с.
6. Носков С.А. Институт юридической ответственности : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история государства и права ; история политических и правовых учений» / С.А. Носков. – Тольятти, 2007. – 22 с.
7. Базылев Б.Т. Юридическая ответственность : теоретические вопросы : [учебное пособие] / Б.Т. Базылев. – Красноярск : Изд-во Красноярского университета, 1985. – 120 с.
8. Юсупов И.Н. Юридическая ответственность как комплексный правовой институт / И.Н. Юсупов // Юридический мир. – 2009. – № 1. – С. 79–80.
9. Кондратьева С.Л. Юридическая ответственность : соотношение норм материального и процессуального права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история государства и права ; история политических и правовых учений» / С.Л. Кондратьева. – М. : МГУ, 1998. – 23 с.
10. Ткаченко А.А. Юридическая ответственность – институт права / А.А. Ткаченко // Право и государство : теория и практика. – 2011. – № 12. – С. 21–25.
11. Малейн Н.С. Правонарушение : Понятие, причины, ответственность / Н.С. Малейн. – М. : Юрид. Лит, 1985. – 192 с.
12. Теория держави і права. Академічний курс : [підручник] / [О.В. Зайчук та ін.] ; за ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 688 с.
13. Ответственность псковскому законодательству / И.С. Самошенко, М.Х. Фарукшин. – М. : Юрид. лит., 1971. – 240 с.
14. Малейн Н.С. Юридическая ответственность и справедливость / Н.С. Малейн. – М. : Манускрипт, 1992. – 204 с.
15. Волинка К.Г. Теория держави і права : [навч. посібник] / К.Г. Волинка. – К. : МАУП, 2003. – 240 с.
16. Колодій А.М. Конституція і розвиток принципів права України (методологічні питання) : дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.01. – К., 1998. – 391 с.
17. Енгибарян Р.В. Теория государства и права : [учебное пособие] / Р.В. Енгибарян, Ю.К. Краснов. – М. : Юристъ, 1999. – 272 с.
18. Вантеева Н.В. Принципы юридической ответственности (структурно-функциональный анализ) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история государства и права ; история политических и правовых учений» / Н.В. Вантеева. – Нижний Новгород, 2005. – 26 с.
19. Болсунова О.М. Сутнісні засади юридичної відповідальності / О.М. Болсунова // Часопис Київського університету права. – 2010. – № 4. – С. 48–52.
20. Лейст О.Е. Сущность права : Проблемы теории и философии права / О.Е. Лейст. – М. : Зерцало, 2002. – 288 с.
21. Кучинська О.А. Зміст принципу справедливості у кримінальному судочинстві України // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2011. – № 1(3) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/archives/n1-2011>.
22. Скакун О.Ф. Теория права і держави : [підручник]. – 2-ге вид. – К. : Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2010. – 520 с.
23. Рабінович П.М. Основы загалльної теорії права та держави : [навч. посібник] / П.М. Рабінович. – 9-е вид. зі змін. – Львів : Край, 2007. – 192 с.
24. Базылев Б.Т. Юридическая ответственность (теоретические вопросы) / Б.Т. Базылев. – Красноярск : Из-во Краснояр. ун-та, 1985. – 120 с.
25. Конституція України. – К. : ЦУЛ, 2014. – 60 с.
26. Мальцев В.В. Принципы уголовного права и уголовного законодательства : система, содержание и нормативное выражение / В.В. Мальцев // Правоведение. – 2003. – № 1. – С. 110–127.
27. Кожевников А.И. Основные подходы к понятию юридической ответственности в теории права // Вестник Московского университета МВД России. – 2003. – № 3. – С. 34–39.
28. Черданцев А.Ф. Теория государства и права : [ученик для вузов] / А.Ф. Черданцев. – М. : Юрайт, 2000. – 422 с.
29. Ромашов Р.А. Теория государства и права : краткий курс / Р.А. Ромашов. – 2-е изд. – СПб. : Питер, 2010. – 304 с.
30. Теория государства и права : [учебник для вузов по специальности 021100 «Юриспруденция»] / Л.А. Морозова. – 2-е изд. перераб. и доп. – М. : Eksmo education : Эксмо, 2005. – 447 с.